

մարդ յանձն առնէր կազմել լիակատար եւ մանրամասն ցուցակներ Հայոց ձեռագիրներէ եւ տպած գրքերէ, որք կան Փարիզի, Լոնտոնայի, Վիեննայի եւ այլ եւրոպական քաղաքների մատենագարաններէ մէջ: Պէտք է ասել որ՝ եւրոպայի մինչեւ անգամ փոքրիկ քաղաքների մէջ, ուր կան հասարակական մատենագարաններ, կան միշտ մի քանի հատ Հայոց ձեռագիր եւ տպած գրքեր: Ես լսեցի որ Հ. Պարոնեանը ահա քանի ուտրի է կազմում է Լոնտոնայի մատենագարանի Հայոց գրքերի ցուցակը: Եթէ այդ ցուցակը պիտի նմանի իւր փարիզի ցուցակին, լավ կլինէր որ՝ իզուր չաշխատէր Հ. պատուականը:

Փարիզի մատենագարանում կան նաեւ շատ աղագրած Հայերէն գրքեր, բայց ինձ անկարելի եղաւ փոքրիշատէ ձիշտ գաղափար կազմել նոցա մասին: Վասն զի նոցա վերնագիրները ըստ բովանդակութեան ցրուած են մատենագարանի ընդհանուր ցուցակի հարկերաւոր հաստ հատորների մէջ:

Վ. Վ. Բ.

Ի 1/10 Յուլի 1878 թ.

Փարիզ:

ՀԻՒՍՈՒԱՄ

ԲԱՆԻՑ ՆԱԽՆԻ ՊԱՏՄԱՐԱՅ ՀԱՅՈՑ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Յ

ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՅՍ.

Եյս վերնադրով՝ անցեալ 1877 թվականի վերջերում ի շնորհս եւ ծախիք Մեծ. Պ. Մ. Սանատարեանցի հրատարակուեցաւ Եղեքսանդրապոլեցի Երզոյ Աորապետ Յ. Աստանեանցի շարահիւսած եւ երկը հատորէ բաղկացած մի երկասիրութիւն, որ ոչ միայն մեր հայկական զրօականութեան մէջ իւր արժանաւոր տեղը ունի, այլեւ կրօնասիրութեան եւ հայկական ազգային զգացմանց եռանդը եւ աշխոյժը մանկուոյն սրտից եւ արեան մէջ տածել բորբոքելոյ համար ընտիր եւ կարեւոր դասագիրք լինելոյ համապատշաճ յարմարութիւնը եւ արժանաւորութիւնը ունի:

Մարդպանութեան պատմութեան մէջ գլխաւոր նիւթն է եւ յատկապէս ընդարձակ տեղ զբաւած է Վարդանանց պատերազմը եւ նահատակութիւնը, եւ Պ. Աշխատասիրողն ժամանակակից պատմադրաց եւ մատենագրաց խօսքերէն ընտիր եւ կարեւոր մասերը ծաղկաքաղելով եւ շարադասելով՝ Հայոց մարդպանութեան ժամանակաց եւ անցից վերայ՝ իւրաքանչիւր պատմագրի առանձին առանձին հաղորդածէն աւելի ընդարձակ եւ ամփոփ ուշադրութեամբ ըստ կարգին պատմութիւնը շարահիւսեր է եւ զետեղեր առաջին հատորում, եւ միևնոյն ժամանակ թէ ժամանակակից պատմադրաց մէջ երեցած տարբերութեանց հետ պատմութեան մէջ կարեւոր եւ ուշադրութեան

արժանի տեղերը հետազոտելով՝ թէ տեղադրական — աշխարհադրական՝ թէ վիճակադրական՝ թէ ժամանակակից՝ և թէ անցեալ և այլ պետութեանց՝ կրօնից՝ դէնից՝ օրինաց՝ ծիսից՝ նախապաշարմանց և աւելորդապաշտութեանց համար՝ թէ ինքնին և թէ այլ ազգային՝ օտարազգի հմուտ պատմադիրներէն՝ մատենագրական քննութիւններէն և ճանապարհորդութիւններէն քաղելով՝ ընդարձակ և ընտիր պատմադրական՝ տեղադրական՝ վիճակադրական և ին ծանօթութեամբք՝ քննութեամբք և տեսութեամբք ձխացուցած և ամփոփած է երրորդ հատորը, այնպէս որ յիշեալ աշխատասիրութեան առաջին և վերջին հատորները ամեն աստիճանի և կարգի ազգայնոց և օտարազգի մատենագրաց վերձանութեան՝ ուշադրութեան՝ հետազոտութեան միանգամայն տեսութեան արդարեւ արժանի և հետաքրքրական երկասիրութիւնք են, և եթէ առաջին հատորը միայն դրաբար լինելով՝ ընդհանրապէս ամենուն համար հասկանալի չլինի, երկրորդ հատորը կոկիկ և պարզ աշխարհաբար լեզուով լինելով՝ ինչպէս նա և երրորդ հատորը՝ նորա հետ բաւական է ցանկացողաց յագուրդը լրացնելոյ և ամենուն առհասարակ ախորժելի և օգտաւէտ լինելոյ համար:

Երրորդ հատորի սկզբում արդոյ Աշխատասիրողին յառաջաբանը ըստ բաւականին մանրամասնած է յիշեալ երկասիրութեան բուն նպատակը՝ կարեւորութիւնը և այլ հանդամանքները, ուստի արժան կհամարիմք ի ստորեւ նոյն յառաջաբանը ամբողջութեամբ հրատարակել, որպէս զի թէ աշխատասիրողին և թէ ցան-

կացողաց զիւրին միջոց տուած լինիմք՝ առանց աւելորդաբանութեանց՝ յիշեալ — — — — — վերայ աւելի լաւ և կարեւոր զազափարը ուղղակի քաղելոյ համար, և զրոյ յարդը հեշտեալ իմացուի:

Ահաւասիկ յառաջաբանը:

«Անկարելի է պատմութիւն հասկանալ առանց ծանօթ լինելու նորա իսկական աղբիւրներին: Հասկանալ ասացինք, որովհետեւ պատմական իրողութիւնքն իմանալ կարելի է նաեւ ամենայն մի դասագրքով: Բայց թէ ինչ կեանքի եւ ինչ պայմանների ծնունդ են այն իրողութիւնքը, այդ մեզ անհասկանալի կամ դոնէ շատ մութն է մնում, մինչեւ որ չենք ծանօթանում ականատես կամ ժամանակակից պատմիչների գրութեանը: Եւ այս՝ կրկին պատճառներով: Նախ որ դասադիրը չի կարող ամփոփել իւր մէջ ամենայն մանրամասնութիւն: Եւ երկրորդ որ մենք շատ անգամ գտնուում ենք նոյն իսկ դասադիրը հեղինակողի մտքերի ազդեցութեան տակ:

«Եթէ պատահի մեզ, զոր օրինակ, մի քաղցր երգեցողութիւն լսել, մեր սրտի վերայ խորը տպաւորութեւն է նորա ամբողջ ներդաշնակութիւնը: Նորա ամենայն մի ծայր, ամեն մի դաշտայլիկը զրանում է արժանաւոր մեր զգացմունքի մէջ: Բայց եթէ միևնոյն երգեցողութիւնը մէկ ուրիշը լսած լինի եւ դայ մեզ պատմէ իւր տպաւորութիւնքը, անկասկած մեր սրտի վերայ այն տպաւորութեւն չէ, ինչոր անձամբ կարող էինք փորձել:

«Այսպէս է և դասադիրի նշանակութիւնը պատմական աղբիւրների վերաբերութեամբ: Դասադիրը տալիս է մեզ տեղեկութիւն թէ այս ինչ բանն եղել է, եւ քացատրում էլ է մասամբ թէ ինչ պատճառով է եղել: Բայց մենք մնում ենք դոյն իսկ քացատրութեան նեղ շրջանի մէջ, որովհետեւ հնար չունինք մի այլ եզրափակութիւն անելու: Իսկ երբ աղբիւրներին ենք դիմում, երբ մենք լսում ենք ականատեսի կամ ժամանակակցի պարզ եւ մանրամասն վէպը, մեր առաջը ընդարձակութեւն է մեր ենթադրութիւնների, նաեւ նոյն իսկ տեղեկութիւնների հորիզոնը, եւ մենք ազատ ենք ամենայն մի իրողութիւն մեր իսկ տեսութեամբը կշառադատելու:

«Այսպէս ուրեմն անհրաժեշտ է պատմութեան աղբիւրներին ծանօթ լինել. առանց այդ ծանօթութեան մեզ դժուար է ճիշդ գաղափար ունենալ այս կամ այն իրողութեան մասին. առանց այդ ծանօթութեան մենք չենք կարող հասկանալ մի իրողութեան ներքին կողմը:

Հայոց պատմութեան տեղական աղբիւրները*) շատ շատ են եւ բազմատեսակ: Որքան եւ եռանդ լինի մարդուս մէջ՝ անմիջապէս ուսումնասիրելու այդ աղբիւրները, այնու ամենայնիւ հասարակաց համար դա մի անիրագործելի հարկ է. այդ վերապահումը է միմիայն սակաւաթիւ մասնագէտների հմտութեանը: Անիրագործելի է նախ այն պատճառով, որ ամեն մարդ կարող չէ բոլոր նախնի պատմիչների գրուածները միանգամից իւր ձեռքի տակ ունենալու. եւ երկրորդ, որ դժուար է այն ձևով օգուտ քաղել այդ աղբիւրներից, ինչպէս որ նորա կան:

Ի՞նչպէս ծանօթանայ, օրինակի համար, մի զիւղական վարժապետ Հայոց պատմութեան աղբիւրներին. նա զգում է, որ իւր զիտցածը սակաւ է, կցկրտուր է, ցամար է. նա ուրախ է իւր զիտութեան թերին լրացնել մի կերպով. բայց ինչպէս. թերեւս նա զեռ չգիտէ թէ ինչ աղբիւրներ կան. եթէ նա զիտէ եւս, նա չունի այնքան պատրաստութիւն օգուտ քաղելու այդ աղբիւրներից: Թէ նա ձեռք է առնում Խորենացու պատմութիւնը, նախ եւ յառաջ նա գտնում է այնտեղ մի խառնիխուռն դասաւորած, բաւականին դժուար լեզուով գրած, երբեմն նաեւ շատ օտար անձանօթ նիւթերով լցուած նկարագրութիւն: Նա մեծ եռանդով կարդում է մի գլուխը, միւսը. կարծես թէ հասկանում է եւ ոգեւորւում է իւր հասկացածով. բայց նորա համար մութն են մնում մի քանի անցքերի յարաբերութիւնը, տեղը, ժամանակը. նա չունի մի առաջնորդ, որ մեկնէր նորա այդ անհասկանալի կողմերը, բաժանէր առասպելութիւնը իրականութիւնից եւ այլն. այն նա մնում է յուսահատուած. է՛, ասում է, Խորենացին խրթին է. ուս իմ խելքիս բանը չէ: Վեր է առնում

Եղիշէի պատմութիւնը. հէնց առաջին գլուխներից նա յափշտակուում է սորա քաղցր ու ներդաշնակ լեզուով, սորա վեհմ ու ոգեւորիչ մտքերով. նա մոռանում է, որ պատմութիւն է կարդում. նա կորչում է Եղիշէի ճոխ եւ փառաւոր լեզուի հոսանքում. շատ տեղ նորա ուշադրութիւնը կենդրոնանում է ոճերի, դարձուածների, ողբերի, ներբողների կամ կրակոտ յանդիմանութիւնների վերայ. այստեղ պատմութիւնը նսեմանում է լեզուի ճարտարութեան եւ շքեղութեան ու զգացմունքների վսեմութեան առաջ. սա մի բանաստեղծութիւն է, ասում է մեր բանասէրը. սա մի արձակ շարական է, այլ ոչ պատմութիւն. ծալում է Եղիշէն: Առնում է ձեռքը Փարպեցու պատմութիւնը. այստեղ նա հանդիպում է արդարեւ մի պատմութեան. նա նկատում է, որ կարծես թէ մի պառաւ նստած իւր ցաւերն է պատմում միառմի. բայց թեթեւ չէ նորա պատմածը. շատ տեղ չափազանց շատախոսութիւն է անում, պատմութեան նիւթին չվերաբերող դատողութիւններ, անականներ, միով բանիւ աւելի խօսք քանթէ պէտք էր. նա տրեւար զոլով սորա խօսքերից էլ մի բան յօրինել կապել միւսների հետ՝ ասում է «Փարպեցին էլ այլ կերպ է ներկայացնում այս ինչ անցքը» եւ ծալում է:

Այսպէս է վնասում եւ բոլոր միւս աղբիւրների հետ. եւ այդ շատ քնական է. որովհետեւ աղբիւրները կշռելու եւ միմեանց հետ համաձայնեցնելու համար լոկ ընթերցողութիւնը բաւական չէ, հարկաւոր է նաեւ այլ ուսումնական պատրաստութիւններ ունենալ:

Միեւնոյն ժամանակ պէտք է չմոռանանք, որ Հայոց պատմութեան աղբիւրները կրկին նշանակութիւն ունին գիտութեան մէջ: Մէկ՝ որ նոքա բովանդակում են իրենց մէջ նախնական լեզու. ուրեմն հարկաւոր է ուսումնասիրել նոցա իրբեւ մի լեզուագիտական կամ մատենադրական միջոց: Մէկ էլ՝ որ նորա բովանդակում են իրենց մէջ ժամանակակից կամ հնադարեան կեանքի եւ անցքերի նկարագիրը. ուրեմն հարկաւոր է ուսումնասիրել նոցա իրբեւ իսկ-պատմութեան աղբիւր: Նոցա այդ երկու դերը սովորաբար իրարու հակառակ են. ինչու. որովհետեւ եթէ մարդս, գործրինակ, Եղիշէի գրութեան վերայ իրբեւ մի զեղեցիկ ճարտասանական գրումով

(*) Մեր խօսքը գրաւոր աղբիւրների վերայ է. անգիր աղբիւրների մասին խօսելու անձեռնհաս ենք տակաւն:

վերայ նայելու լինի, այն ժամանակ հարկաւորութիւն չունի բովանդակութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնելու եւ փնտրելու նորա մէջ ժամանակագրական հետեւողութիւն, աշխարհագրական ճշդութիւն եւ դատողութեան որոշութիւն: այստեղ ամենակարեւորը դործի արուեստական կողմն է, այսինքն՝ քերականական ձեւերի ճշդութիւնը, դարձուածների փափկութիւնն եւ ազդուութիւնը, նախադասութեան կազմակերպութիւնն եւ առանձնութիւնը եւ նկարագրութեան շրջողութիւնը: այս ասելով մենք հեռու ենք այն մտքից թէ այս դէպքում բովանդակութիւնը նշանակութիւն չունի: Բայց լեզու ուսումնասիրողի ուշադրութեան համար այդ բովանդակութիւնը երկրորդական քան է:

Զեռնամախս լինելով Հայոց պատմութեան աղբիւրների մշակութեանը՝ մենք յատկապէս նայել ենք նոցա վերայ իբրեւ իսկ - պատմագրական յիշատակարանի վերայ: որքան եւ ջանացել ենք լեզուի զեղեցկութեանը չվնասել, այնու ամենայնիւ այդ եղել է մէջ համար իբրեւ երկրորդական գիտելիք: եւ այս ոչ թէ անարդ համարելով լեզուի նշանակութիւնը, այլ, ինչպէս վերելք բացատրեցինք, պատմութեան էական կողմերին դիրեւած ծանօթացնելու դիտումն ունենալով:

Այժմ բացատրենք թէ ինչ է մեր նպատակը եւ ինչ ճանապարհով ենք կամեցել հասնելու նպատակ:

Մեր նպատակն է դիւրութիւն ընծայել մեր հայրենակիցներին անմիջապէս ձեռքի տակ ունենալու եւ ուսումնասիրելու Հայոց պատմութեան աղբիւրները, այսպիսի մի նպատակ անիրագործելի պիտի մնար, եթէ ձգտէինք Հայոց ամենահին ժամանակներից ըսկսել պատմութիւնն եւ հասնել մինչեւ վերջը, անիրագործելի այն պատճառով, որ այդ քնաւ համապատասխան չէ մեր ոյժերին ըստ չափու կարողութեան եւ կարեւորութեան դիմելով այդ նպատակին, քաւական էր, որ մենք աշխատէինք պէթ այն դարերի աղբիւրները նախապէս մշակելու, որոնք մեր կարծիքով աւելի մեծ նշանակութիւն են ունեցել Հայոց ազգային կեանքի զարդացման համար: Այսպիսի մի նպատակի համար ընտրեցինք Հայոց Մարգալանութեան ժամանակը: Բոլոր այն տեղական աղբիւրները, որոնց մէջ կարելի էր տեղեկութիւն գտնել այդ ժամանակուայ մասին՝ հաւաքեցինք ի մի, համեմատեցինք նոցա մէջ եղած տեղեկութիւնները եւ ինչոր պատ-

մութեան համար կարեւորն էր՝ նոյնութեամբ բաղեցինք եւ հիւսեցինք իրար հետ կամ շարեցինք այնպէս, որ գոյացաւ նոյն ժամանակուայ նկարագիրն իբրեւ մի պատմութիւն մի բերանից հազորդած: Ի հարկէ պատահում էր բաց թողնել մեր պատմիչների նկարագրութիւններից կամ խորհրդածութիւններից այնպիսի հատուածներ, որոնք իբրեւ ճարտասանական օրինակներ գրուածքի զոհարներն են, կամ այնպիսի խօսքեր, որոնք մեր կարծիքով լոկ շարախօսութիւններ են: այս ամենը մեզ ներեցինք անելու միմիայն հաւատարիմ մնալով մեր վերելք յայտնած մտքերին՝ այն է՝ ուսումնասիրել նախնեաց գրուածներն իբրեւ պատմագրական յիշատակարան, այլ ոչ իբրեւ մատենագրական:

Մարգալանութեան ժամանակը մենք բաժանեցինք երկու մաս: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումից մինչեւ Վահան Մամիկոնեանի մարգալանութեան առաջին տարին (452—486) Հիւսուածքիս առաջին մասն է: իսկ Վահանից մինչեւ Արարացոց արշաւանքը լինելու է երկրորդ մասն:

Առաջին մասի աղբիւրները զխաւարապէս եղիշէի եւ Փարպեցու պատմութիւններն են, թէեւ ուր որ կարելի էր, մենք օգուտ ենք քաղել Խորենացու, Սիբէոսի, Թովմայ Արծրունու եւ այլ պատմիչների տուած տեղեկութիւններից եւս: Մեր ձեռքն եղած Եղիշէի պատմութիւնը 4828 թուին, իսկ Փարպեցունը 1793 թուին Վենետիկ տպած օրինակներն են: Արտիհետեւ բոլոր այս աղբիւրները դոց լեզուով են գրուած, այդ պատճառով Հիւսուածքիս բնագիրն էլ դրարար է:

Գրարար հասկացողների սովաւածիւ լինելը դիտենալով մենք լաւ համարեցինք տալ նաեւ մի աշխարհաբար թարգմանութիւն: Արտիհետեւ այս թարգմանութեան զխաւար նպատակներից մէկն էլ այն է, որ միջոց տրուի երկու բարբառների մէջ համեմատութիւն անելու, այդ պատճառով մեր արած թարգմանութիւնը կրեթէ քաւացի է: տեղատեղ միայն մըտքի պարզութեան կամ լեզուի դիւրութեան համար ազատութիւն տուած ենք մեզ:

Ուրոր լուսարանութեան կարօտութիւն կար, կամ նաեւ ամփոփելու կարիք, այնտեղ աւելորդ չհամարեցինք համառօտ ծանօթութիւններ դնելու: նաեւ բացատրեցինք աշխարհագրական տեղեկի որպիսու-

Թիւերը կամ թէ՛ ինչ յարաբերութիւն ունի մի իրողութիւն միւսի հետ: Այն աղբիւրները, որոնցից օգուտ ենք բաղել ծանօթութիւնների համար, յիշուած են խորքանշիւքն իւր տեղում:

Անցքերի ժամանակը որոշելու համար աւելացուցինք նաեւ երեք տեսակ աղիւսակ՝ առաջինը ցոյց է տալիս Հայոց պատմութեան զուգընթաց ժամանակագրութիւնը՝ սորանից կարելի է տեսնել թէ Աստանեան թաղաւորութեան սկզբից մինչեւ Վահան Մամիկոնեան իրաւի ժամանակակից թաղաւորներ եւ իշխաններ են նստել Հոյատաւանում՝ Պարսկաստանում եւ Բիւզանդիայում: Նաեւ իրաւի Կաթողիկոսներ, երկրորդ աղիւսակը ցոյց է տալիս միմիայն Հայոց թաղաւորների եւ Կաթողիկոսների ժամանակագրութիւնը զանազան հայ պատմիչների ցուցումներով, եւ երրորդ աղիւսակը ցոյց է տալիս միմիայն Հայոց մարզպանների, կաթողիկոսների եւ նոցա օրով պատահած նշանաւոր անցքերի ժամանակագրութիւնը: Թէ՛ Հիւսուածքի Ա, եւ Բ, դրքերի եւ թէ՛ նոյն իսկ Գ դրքի համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունին Ա եւ Գ աղիւսակները:

Աշխարհադրական տեղերի մասին գէթ մօտաւոր զաղափար ունենալու համար պատրաստեցինք նաեւ պատմական քարտէշ, որը ներկայացնում է ամբողջ Աստանեան պետութիւնն այն սահմաններով՝ ինչորեքել է նա Ե, դարում եւ ամբողջ Հայաստանը: Բնագրի մէջ բերած հատուածներից զատ կարելոր համարիցինք Գ-րդ դրքի մէջ անգլաւորել ժամանակագրական դասաւորութեամբ եւ այն պատմիչների խօսքերը, որոնք Եղիշէին ու Փարպեցուն ժամանակակից չեն եղել՝ սակայն հաղորդել են մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնց մասին չի յիշուած նոցա զբոլուածների մէջ: Այդպիսի տեղեկութիւնքը զատահայտներ հիւսել ամբողջի մէջ՝ աչքի առաջ ունենալով միքանի ժամանակագրական թերութիւնը, որոնց մասին տես Գ-րդ դրքի «Այլ եւ այլ» բաժինը, ուր եւ յայտնել ենք մեր հայեացքը այդ տեղեկութիւնների վերայ:

Այս ամենը կատարելիս՝ համոզուած գտաւ, որ ուսումնասիրող հասարակութեանն այնու ամենայնիւ մի անմշակ նիւթ ենք նուիրում, մենք կարեւոր դատեցինք մի լուսօրբանող ներածութիւն եւս գրել, զորա նպատակն է պարզել եւ ամփոփել մերոնի առաջ-

նորդող մտքերը, որոնց ազդեցութեան ներքոյ կատարուել է Հայաստանում այն ամենն ինչոր նկարագրած են Եղիշէն եւ Փարպեցին. այդպիսի մի ներածութեամբ՝ եթէ ոչ լի օպին՝ դէժ մասամբ պարզուած կրնի ընթերցողների համար նաեւ այն, թէ Ե դարում ինչ ուղղութիւն էր թաղաւորում Աստանեան - Պարսկիների եւ Բիւզանդեան - Եղիների քաղաքականութեան մէջ՝:

Աւտփում ենք մեր խօսքը յայտնելով ընթերցողներին հետեւեալը: Նախ որ Հիւսուածքս այդ մէկ հրատարակութեամբ վերջանալու չէ, այլ դա մի կտոր է այն ամբողջ շարքից, որը մտադիր ենք զուի հանելու զոյն իսկ ծրարով. ինչպէս բացատրեցինք, այդ ծրարի մէջ մտնում են՝ ա) դրարար բնագիրը, բ) աշխարհարար թարգմանութիւնը, գ) ծանօթութիւնը եւսյն. դ) քարտէշ եւ Ե) լուսաբանող ներածութիւն: Երկրորդ որ Հիւսուածքս զատադիր չէ, այլ ծեռնութեամբ է: Երրորդ որ Հիւսուածքս նշանակուած է չափահասների համար, այլ ոչ մանուկների: Եւ չորրորդ որ Հիւսուածքս իրբեւ ծեռնութեամբ կիտի նպատե՛ գլխաւորապէս պատմութեան ուսմանը, որովհետեւ այստեղ ամփոփուած են Հայոց մարզպանութեան մօտ վաթսնամեայ պատմութեան վերաբերեալ բոլոր մեզ յայտնի գրաւոր - տեղական աղբիւրները: Գպրոցներում այդ իսկ նպատակին ծառայեցնելու եղանակը կախուած կըլինի նոյն իսկ տեղական վարժապետների հմտութիւնից, նորա ունենալով իրենց ծեռքի տակ Հիւսուածքի բոլոր մասերի նիւթը՝ կարող են նորա վերայ ստեղծել զատատուութեան եղանակ, այդ կախուած կըլինի նոցա պատրաստութիւնից եւ մոտաւոր կարողութիւնից: Այնուամենայնիւ մենք մեր կողմից էւ չարող ենք մատնացոյց լինել զործարգութեան հետեւեալ կէտերի վերայ:

Ա) Այն գպրոցներում, ուր աւելի ընդարձակ են աւանդում ազգային եւ եկեղեցական պատմութիւնը, Հիւսուածքիս Ա, եւ Բ, դրքերը կարող են լինել իրբեւ դասադիրք մարզպանների ժամանակուայ պատմութեան համար: Բ) Ամենայն տեղ ամբողջութեանից միայն միքանի դուիս ընտրելով կարելի է ընթերցա-

ա) Թէ՛ աշխարհադրական քարտէշի եւ Թէ՛ ներածութեան տարգրութիւնն աւսպօմ հետաճգուում է: (Ծ չ.)

նույնամբ մասմաս ծանօթացնել զեռալարժ աշակերտներին Հայոց հին ժամանակուայ միքանի նշանաւոր անձերի եւ անցքերի հետ, զորօրինակ՝ Վարդանանց պատերազմին, կանանց վիճակին, Վահան Մամիկոնեանին եւ այլն. զլուսնեւրի բաժնուումն եւ բովանդակութեան համառօտութիւնն աշխարհաբարի մէջ ոչ պակաս օգնում են այս նպատակին: Եւ Գ) աչքի առաջ ունենալով օյսինչ կամ ոյսինչ զուրի, ծանօթութիւնների մէջ ամփոփուած տեղեկութիւնները եւ ժամանակագրական աղիւսակները վարժապետներին դժուար չէ գրաւոր աշխատութիւններ տալ աշակերտին այն մօրով որ միջոց տան նորան մտածելու իւր ուսած նիւթի վերայ, քրքրելու ուրիշ աղբիւրներ եւ տեղեկութիւններ հանելու եւ այլն. այս կողմից վարժապետները մեծ օգուտ առած կրկնէին աշակերտին, եթէ ցոյց տային հետզհետէ եւ այն աղբիւրները, որոնցից կարելի է օգուտ քաղել: Անք մեր ծանօթութիւնների մէջ աեղտեղ զիտութեամբ աշխատել ենք աւելի շատ բաների վերայ ուշադրութիւն դարձնել եւ ամփոփել լինել, որպէսզի վարժապետները միջոց ունենան իրենք առանձին առանձին մտածելու մեր հարեւանցի նկատողութիւնների վերայ եւ շարադրութեան նիւթ ստեղծելու կամ հարցեր դնելու աշակերտների համար: Այսպիսի շարադրութիւնների նպատակը պէտք է լինի՝ արձնութիւն մտցնել աշակերտի մտածողութեան մէջ, որպէսզի նա հետզհետէ կարողանայ ընդլայնել ըննադատութեան ձեւերին, վարժապետներից կախուած կրկնի այդ ճանապարհով ներշնչել աշակերտի մէջ փոքր ինչ կասկածոտութիւն եւ ձեւազօտութեան սղի, որպէս զի նա կայրպկութեան չհատուայ ամենայն մի տեղեկութեան վարժապետներն այսպիսի շարադրութիւններով միայն կարող են առաջնորդել աշակերտին այնպիսի թեթեւ հարցերի մէջ՝ ուր համբալը կարող է կշռադատող լինել, այլ ոչ յափշտակուող, ուր նորան դժուար չի լինիր կրիտիկոս հանդիսանալ այս ինչ կամ այն ինչ վկայութեանն եւ այլն: Խօսք չկայ, որ այսպիսի շարադրութիւններով կարելի է վարժեցնել միմիայն հասած աշակերտներին, օրինակի համար, Ներսիսեան զպրոցի վերին դասարաններում:

Աւելորդ ենք համարում յիշել այստեղ եւ այն որ Հիւսուածքի Ա. զիբրը կարող է ծառայել զպրոցներ-

բումն իրբեւ նպատտ Հայոց լեզուի դասատուութեան. ա) գրաբարի ուսման մէջ միջակ շարադրութեանը ծանօթացնելու համար նա յարմար է իւր նիւթի հետաքրքրականութեամբ եւ ընտիր ու զիւրնտել ոճով, վերլուծութեան, Թարգմանութեան, շարադրութեան նիւթ տալու, Թելադրութեան համար եւ այլն նա յարմար է իւր բազմաութեակ զլուսնեւրով որոնք ամենքն առանձին առանձին առած ինքնուրոյն են իրենց բովանդակութեամբ եւ համառօտ իրենց կադմութեամբ: Եւ Բ) զանազան մատենագրների ոճի վերայ մի հարեւանցի ճաշակ տալու համար Հիւսուածքի Ա. եւ Գ. զրբերը կարելի է գործ դնել իրբեւ մի առձեռն ծաղկաբաղ. այստեղ վարժապետներին հեշտ կրկնի ուշադրութիւն դարձնել ոչ միայն լակ բերականական ձեւերի տարբերութեան կամ բազմատեսակութեան վերայ, այլեւ նոյն լակ առանձին խօսքերի հնութեան, պլափոխութեան (ներքին կամ արտաքին), աղճատման եւ այլ կողմերի վերայ. աւելի ուշադրութեան արժանի են այդ զէպրում իւրարանչիւր մատենագրի գործ գրած հազուագիւտ խօսքերը. այստեղ վարժապետի առաջնորդութեամբ աշակերտը պիտի հետեւի վանազանել բառի օտար կամ հարազատ լինելը, այժմ հնացած կամ դորժածական լինելը, ուսմական կամ գրականական վիճակն եւ այլն. նմանապէս պիտի արձան լինի տեանելու թէ՛ որ հազուագիւտ խօսքը որ մատենագրի գրչի տակ ինչ մտրով է գործ գրուել*):

(*) Զորօրինակ: Լեզուի միքանի խօսքերն այնպէս է գործ գրուել, ինչպէս որ այժմ մեղք եւք գործ ածում. Եր. 32 տառւմ է. «գունդ կայմէին» որ զնոսա զգովեալ արտոցեն. Եր. 315 տառւմ է. «թիկամէն հեւ» . . . զճեւն ի վայր ընկէց. Եր. 355 տառւմ է. «բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ դաւ գիտի» Եր. 246 տառւմ է. «զգորակալ (պարաքերը) հարկաց աշխարհի» Եր. 266 «մարտը» խօսքը գործ է դրել «սարսուռ» էինք. բառի մարտը, ինչպէս այժմ էլ միքանի գաւառականներում. տառւմ են «մարտ» էինք. Եր. 123 գործ է դրել «ցանեւ» բայը, որ այժմ «սերմանել» է. բայց չէ գարու ընտիր գործածութիւն չէ. Եր. 252 տառւմ է. «եւ զօրհմարտը զնոսա ցալաց հանիւն» . . . այժմ էլ մեղք. բայց ոչ երբէք ընտիր մատենագրներն, այս ոճը գործ եւք ածում. հետաքրքրի խօսակցութեան մէջ «աջքեց հանել, աջքեց հեղեւ» եւ այլն. Լեզուի

Կեր այս համառօտ խօսքը վերջացնելիս սեպուհ պարտաւորութիւն ենք համարում յայտնել մեր ընթերցողներին, որ այս մեր աշխատութիւնն իւր աշխարհ գալովը պարտական է Մեծապատիւ Մկրտիչ Սարգսեան Պ. Սանատրեանցին, որն ազգասիրաբար բարեհաճեցաւ իւր վերոյ առնել Հիւսուածքիս տպագրութեան ծախքը: Զուգիւրով վիրաւորել մեր մեծապատիւ բարերարի համեստութեան զգացմունքը՝ փոխանակ մեծամեծ դովեստներ շնայելու, որոնց նա բազմօր արժանի է, մենք բաւականաւոր ենք միայն հրապարակաւ յայտնելով նորան մեր խորին շնորհակալութիւնը: . . .

Անշուշտ ուշադիր ընթերցողն վերեւ հրատարակեալ յառաջաբանէն ինքնին կարողացաւ ըստ բաւականին տեղեկանալ չէ՝—սոսա՞նց արժէքին և կարեւորութեան, և այս առթիւ մեք ևս պէտք է յաւելումք, զի շատ փափաքելի է և մեծ ծառայութիւն կնուիրուի ոչ միայն հայկական զրականութեան, այլ մանաւանդ Հայոց Ազգի և Ազգեցեւոյ միանդամայն, եթէ չէ՝—սոսա՞նց նման հանդերձ ծանօթութեամբք և ընդարձակ տեսութեամբք՝ ժամանակակից և այլ պատմագիրներէն հատրնտիր և ուշադրութեամբք ծաղկաքելով և շարահիւսելով ամփոփուի Հայոց ամբողջ պատմութիւնը, որ թէև Մարգարանութեան ժամանակաց հետ համեմատա-

բով՝ պատմական կարեւոր աղբիւրներուն շատ պակաս և կիսատ-պրատ լինելովք՝ խիստ շատ աւելի դժուարութեանց կհանդիպի, բայց դարձեալ որքան որ կարելի լինի և շարահիւսուի Պ. Սոստանեանցի նման ուշադիր և հետաքրքիր երկասիրաց ջանիւք և հետազօտութեամբք՝ խիստ շատ օգտաւէտ է և պիտի լինի, և բարոյական տեսութիւնքը մանաւանդ հրահանգիչ բարի ազդեցութեամբք գոնէ Հայոցս ապագայ սերնդեան ոգւոյն՝ զգացմանց և ջանից բարենախանձ թելադիր լինել կարող են:

Երդ մեծայոյս եմք՝ որ այս իղձը շուտով կիրագործուի, և հրատարակեալ չէ՝—սոսա՞նց նման ողջամիտ անձանց ընդունելութեան և համակրութեան կարժանանայ, մանաւանդ թէ այս նպատակը արդիւնաւորելոյ համար այժմէն մի գեղեցիկ խրախոյս և զրգիւռ անշուշտ պէտք է տալ չէ՝—սոսա՞նց աշխատասիրողին՝ ներելով մինչև անգամ եթէ պակասութիւնք երեւին՝ (ինչպէս որ հրատարակուածին ծանօթութեանց մէջ Ք. Բ. Բ. Բ. սխալներ կամ պատմական և տեղագրական անճշդութիւնք կան, որոց վերայ առանձին խօսելոյ առիթ պիտի ունենամք՝ եթէ միջոցներս ներեն), և չէ կարելի երբէք յուսալ ևս՝ զի այսպիսի աշխատութիւնք իսպառսպուռ թերութիւններէ և սխալներէ ազատ լինին, և երբեմն պատմական հին տեղեկութեանց չափազանց պակասութիւնքը և գտնուածներուն հակասութիւնքը բաւական են աշխատասիրողները ոչ միայն շուարեցնելոյ, այլ և այս և այն անձանց սխալ բմբռնմանց կամ հակառակ ծաշակին և հակակարծիք գաղափարին ևս հանդիպելով՝ չեն կարող առհասարակ ա-

ռնի եւ մի քանի օտար խօսքեր, որոնք այժմ եւս գործածական են, զոր օրինակ՝ աճան (79), ղեղան (243), ղեան (108), աշխարայ (37), լաշար (251), կարաւան (քարվան), օտար են եւ պատկանդարան (կապարճ, եր. 12), մարզ (106), փարսիշ (240, 281), պաշար, պաշարիշ եւ այլն սոցա նման խօսքերը արդի գործածական խօսքերից են՝ քիթ, երգ (երգեր), տանիք, սանդուղք, եւ այլն: Եղեշէն գործ է դնում եւ մի քանի խօսքեր, որոնց նշանակութիւնը մոռով է հասկացուում, բայց ճշգիւ յայտնի չէ: Զոր օրինակ, ապառուռ, դարբիր, Երանիկ, ապարբանէ, ռաճացուցանել եւ այլն:

մենուն ախորժելի և հաւանելի երևիլ
կամ որպիսի և իցէ զժգոհութեանց ա-
ռիթներ չտալ: Բայց և այնպէս՝ Պ. Առս-
տանեանցի շարահիւսուածքը բարերազ-
գաբար կրնայ անշուշտ ամենուն առ հա-
սարակ հաճելի և ախորժելի ներկայանալ,
մանաւանդ թէ նորա ընտրած նիւթը և
ժամանակը այնքան ընտիր՝ բարենպաստակ
և օգտաւէտ է՝ որ մերազնեայ մանկաւն
ազգային և կրօնասիրական վսեմ և նուիր-
ական զգացմանց մէջ կրթելոյ և վառելոյ
համար՝ պէտք է զարգացած ուսանողաց
ձեռքը տալ զայն իբրև կարեւոր և ընտիր
դասագիրք, որ միանգամայն մատենագրա-
կան կրթութեանց և կրկնատեսակ թարգ-
մանութեանց կրնայ զիւրութեամբ ծառա-
յիլ և կյուսամբ որ ուսուցիչք փորձով
աւելի լաւ կհասկանան և կհամոզուին:

Ս.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԲՈՂՈՔ ՊԱՆԴԻՍԻՆ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆ.

Քեզ ասեմ, ով անողորմ դու թէհրան,
Մեր հեղ Հայերն ինչ յուսով առ քեզ կգան.
Քեզնից բարիք չի յուսար Պարսիկն անգամ,
Դու թափեցիր նորանց սրբոց ուխտն արեան:
Չունիս Հայոց մի սրբալայր պաշտելի,
Ինչով եղար նորանց այդքան սիրելի:
Հախորդների վիճակն ճշ յիշեցին,
Ուրախ սրտով, մեծ յուսով առ քեզ եկին:
Առաջ ցոյց տաւ աշխատանք՝ շատ դրամներ,
Վերջն նորանց դու կանես ոչինչի տէր:
Մարդիկ բեռնով ըշտապելով քեզ կգան,
Լաւ ծախելով՝ լոկ մուրհակներ կտանան:
Պահեն պինդ պինդ ծալած թղթեր մեծ հաշւոց,
Նոցա յուսով զոհեն դումար դրամոց:

Այսօր վաղն անցանին ժամանակներ,
Եւ մեռն ունայն քանդուի խրեանց տուններ:
Նորանց զործն եղեր է, միշտ հառաչանք,
Դատարկ շրջիլ, զոր անցնին անպէտ կեանք:
Անճար «Աստուած ողորմած է» միշտ ասեն,
Եւ ի վերջոյ սեւ հողիդ բաժին լինեն:
Հայոց արեան համար դու շատ ծարաւ ես,
Առանց ծայնի մին մին նոցա կկանես:
Յանկարծ թէհրանն ուռած սրտէն փրկողից.
«Ինչու տաւ դիւ անարգես, բանատեղծ:
Ես չեմ ասեր, քեզմէ հարցնեմ մին առ մին,
Դու տեղեակ ես քո Ազգիդ արածներին:
Ես նորանցն տուած եմ առատօրէն,
Ինչի պէտք է ինձմէ միշտ անգոհ լինեն:
Նորա խրեանց ճանապարհն թէ ուղղեն,
Ամենեւին նեղութիւններ չի կրեն:
Լաւ աշխատանք եւ յաջող օր տուեցի,
Շատ փողերով առուտուրով ծաղկեցրի:
Գլխաւորքն տեսար ինչքն արեցին,
Չար նախանձով քանի տուներ քանդեցին:
Քանի խրեանց զործերն աստ բարի էր,
Պարգեւում էր Տէրն յաջող լաւ օրեր:
Հարստացան եղան ամեն փողի տէր,
Հպարտացան տոսացան չար ողիներ:
Թշնամութեամբ Պարսից ինչքն պատմեցին,
Իւրեանց զործի դաղտնիքն ամեն յայտնեցին:
Առ եւ տուրի մեւերն Պարսիկ իմացին,
Չզուշումեամբ նորանց մեռքէն խլեցին:
Ինչ խայտառակ բաներ նորա չարեցին,
Ինչքոն իրար մեծ մեծ վնաս տվեցին:
Նորանց յաջող շրջող օրն տեսած ես:
Հիմայ ի՛նչ խեղճ դրութեան մէջ են, դու տես:
Արհեստակից քո ընկերքն լաւ դիտէ,
Նորանց մինչեւ անգամ մեռքն իմ խնայեր է:
Գոհարեղէնքն ամեն Պարսից արքային,
Որ կարօտ են Հայոց այդ մեծ արհեստին,
Նորերն որ այդ արհեստի մէջ ծաղկեր են,
Իւրեանց մեծի պատուէրներին հնազանդ են:
Անկտրդ քանի հեռեւանքն անկարգ է,
Նորա համար հրէք օգուտ չընէ:
Կան ձեզանէ ոմանք գինի վաճառեն,
Արդեօք նորա խրեանց զործէն չամաչեն: